ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

ДОНИШКАДАИ ОМӮЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
ДАР ШАҲРИ ПАНҶАКЕНТ

ПАЁМИ ДОНИШКАДА, 2018, № 3.

МАВОДИ

Анҷумани илмӣ-амалии байналмилалӣ бахшида ба Соли сайёҳӣ ва рушди ҳунарҳои мардумӣ ҳамчунин барномаи Даҳсолаи байналмилалии амал "Об барои рушди устувор барои солҳои 2018-2028", "Технологияҳои инноватсионӣ ва дурнамои рушди улуми табиӣ ва иҷтимоӣ-гуманитарӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ", 5-8 июли соли 2018 дар Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ш. Панҷакент.

ВЕСТНИК ИНСТИТУТА, 2018, № 3.

МАТЕРИАЛЫ

Международной научно-практической конференци посвященной Году туризма и развития народных ремесел также Программы десятилетия действий «Вода для устойчивого развития 2018-2028 гг», «Инновационные технологии и перспективы развития естественных и общественно-гуманитарных наук в условиях глобализации», 5-8 июля 2018 года в Таджикском Педагогическом институте в городе Пенджикент

Панҷакент - 2018

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШКАДАИ ОМӮЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАҲРИ ПАНҶАКЕНТ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
ТАДЖИКСКИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ В Г. ПЕНДЖИКЕНТ

ПАЁМИ ДОНИШКАДА
ВЕСТНИК ИНСТИТУТА
HERALD OF INSTITUTE

2018 №3

ПАНҶАКЕНТ 2018 / WWW.DOTPANJ.TJ

ПАЁМИ ДОНИШКАДА / ВЕСТНИК ИНСТИТУТА, 2018, № 3./

Маводи анҷумани илмӣ-амалии байналмилалии сайёри кӯҳӣ бахшида ба Соли сайёҳӣ ва рушди ҳунарҳои мардумӣ ҳамчунин барномаи Даҳсолаи байналмилалии амал "Об барои рушди устувор барои солҳои 2018-2028", "Технологияҳои инноватсионӣ ва дурнамои рушди улуми табиӣ ва иҷтимой-гуманитарӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ" 5-8 июли соли 2018 дар Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ш. Панҷакент. – Панҷакент, 2018. – 636 с.;

МАТЕРИАЛЫ Международной научно-практической конференции посвященной Году туризма и развития народных ремесел также Программы десятилетия действий «Вода для устойчивого развития 2018-2028 гг», «Инновационные технологии и перспективы развития естественных и общественно-гуманитарных наук в условиях глобализации», 5-8 июля 2018 года в Таджикском Педагогическом институте в городе Пенджикент. – Пенджикент, 2018. – 636 с.

Ҳайати таҳририя/Редакционная коллегия:

Ансорӣ М.Қ. – раис, М.Одиназода, М.Имомзода, Н.Салимӣ, Ч. Ҷӯразода, Н.Ғаффоров, Дайырбеков С.С. (Қазоқистон), Боранбаев С. Р.(Қазоқистон). , Аханов Б.Ф. (Қазоқистон), Шынгысбаев Б. М. ., Тлеуксева А. Е. (Қазоқистон), Исраилова Ж. С. (Қазоқистон), Абилдаева Г. С. (Қазоқистон), Шатырбекова А.А. (Қазоқистон), Саржанова К. Б. (Қазоқистон), Небесаева Ж. О. (Қазоқистон), Бекетова Г. Т. Эркинов А. С. (Ӯзбекистон), Воҳидов Ш.Х. (муҳаррири масъул), Шарифова Г.Ҳ. (муовини раис ва котиби масъул), Насруллоев Ҳ. Ансоров С.М., Кӯчмуродов А.

Муқарризон/рецензенты:

Калинин М.Ю., д.т.н., проф. (Беларусь)
Аллаева Н., номзади улуми таърих (Ӯзбекистон)
Қобулов Э., доктори улуми таърих, профессор (Ӯзбекистон)
Бегалинова К.К. д.филос.н., профессор Казахстан

Баъзе фикр ва хулосаҳои дар маҷмӯа омада бо нуқтаи назари таҳририят созгор наомаданаш мумкин аст. Барои дурустии иқтибос, ҳавола ва пайнавиштҳо дараҷаи илмӣ, услуб ва баёни мақолаҳо муаллифҳо масъуланд.

Мнение редколлегии не всегда совпадает с мнением авторов. За достоверность цитат и ссылок, научный уровень, стилистику статей ответственны авторы.

Дар асоси қарори Шӯрои олимони Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент ба нашр тавсия дода шуд (суратҷаласаи № 11 аз 29 июли соли 2018).

© ДОТП, «Маҳзани илм», соли 2018.

ТУРКИСТОН МИНТАҚАСИДА СУВСИЗЛИККА БАРДОШЛИ БОШОҚЛИ (ДОНЛИ) ЯНГИ ЭКИН НАВЛАРИНИНГ ЖОРИЙЛАНИШИ ТАРИХИДАН (XIX АСР ОХИРИ – XX АСР БОШЛАРИ)

Жахонгир Шодмонович Ҳайитов
Бухоро давлат
университети, Жаҳон тарихи кафедраси докторанти

Туркистон генерал – губернаторлиги йилларида (1867 – 1917 йй) Ўрта Осиёда мустамлакачилар деҳқончилик маданиятида ўзларига нотаниш бўлган сунъий суғориш тизимига асосланган зироатчиликка тўкнаш келдилар. Шарқда қишлоқ хўжалиги ривожини ер ва сувнинг узвий боғлиқлигисиз ҳамда сунъий суғориш иншоатларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Минтақада қулай иқлимий шарт – шароит, соз тупроқ, турли – туман минералларга бой, ерни ўғитлайдиган даражадаги дарёлар сувининг мавжудлиги мустамлакачиларда ўлка бойликларини кўпроқ ўзлаштириш истаги ва ишончини кучайтирди. Айни шу пайтда янги экин навларини ўлка вилоятлари бўйлаб “миграцияси” кучайди. Бироқ, Россия империясининг марказий вилоятлари ва турли губернияларидан ўлкага кўчирилган Европа миллати вакиллари сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик тажрибасига эга эмасди. Қолаверса, ўлкада пахта, бошоқли (донли) экинлар етиштириш каби машаққатли меҳнат турлари билан маҳаллий деҳқонлар кенг шуғулланишда давом этишарди. Сув танқислиги ва муаммоси ўлкада мавжудлигини тезда англаб олган мустамлака маъмурияти амалдорлари экинларнинг оз сув талаб қиладиган, яъни сувсизликка чидамли навларини излаш тажрибасини кенг қўлладилар.

Минтақада сув муаммоси мавжудлиги туфайли деҳқонлар сувсизликка чидамли бўлган буғдой навларини экишга ҳаракат қилишган. Ҳисоб-китобларга кўра сувни тежашда “Турбат” (баҳорги, лалми-Ж.Ҳ.); “Сариқ мағиз”, “Оқ буғдой”, “Сайрам”, “Ашхабод” навлари муҳим бўлиб, “Нари-қизил” ва “Кўқон қайрағоч” навларини етиштириш кўп миқдорда сув сарфини талаб қиларди. “Қизил буғдой”нинг 19 ва 20-рақамли навлари сув сарф қилишда биринчи ўринда турарди.

Минтақага рус кўчкиндилари жойлаштирилганидан сўнг, қишлоқ хўжалик мутахассислари азалдан етиштириб келинаётган донли ёхуд бошоқли экинлар ҳисобланган буғдой, арпа, гуруч, сули, тариқ, маккажўхори, зиғир, кунжут, мош кабиларнинг ҳосилдорлик даражаси ва сувни тежаш ҳолати кабиларни ўргандилар, ички ва ташқи бозорда улар нарх-навоси билан қизиқдилар, шунингдек, маҳаллий иқлим шароитларидан келиб чиқиб, ҳосилдор навларни саралаб, янгидан ўзлаштирилган ерларга экиш тажрибасини қўлладилар. Суғориладиган ва лалми ер экин майдонларидан олинадиган ҳосил миқдорини ошириш билан боғлиқ ишлар махсус тажриба станцияларида олиб борилди. Улар фаолиятида маҳаллий донли экинларни ўзаро чатиштириш орқали янги навлар яратиш ҳамда синовдан ўтказиш ҳам кузатилади. Масаланинг яна бир жиҳати, донли экинларнинг Россия, Қрим, Кавказ, Европа минтақаларидан янги навлари олиб келиниб, маҳаллий шароитда иқлимлаштирилди.

Буғдой навлари устида олиб борилган тажриба-синов ишларида улар ҳар бир буғдой нави бошоғида нечтагача дон бўлиши, ҳар бир бошоқ етилиши учун қанча миқдорда сув сарф қилиниши масалаларини ҳам назардан четда қолдирмадилар. Турбат навининг бошоғи-11,9 граммдан 23,4 граммгача, Сайрам (18,4; 24,7); Нари- Қизил (18,9; 20.0); Кўқон нави (14,9); Ола Бирун (13.0)4 Кўқон Қайрағоч (16,9; 36,7); Арнаутка (21,6; 28,9); Сариқ мағиз (23,7; 24,9; 25,2); Ашхабод (лалми 33,5); Оқ буғдой (18,9; 41,7), Қизил буғдой (19,3, 28,0) граммлар миқдорида оғирликда бўлади. Буғдойнинг бир тупини ўстириш учун 411 граммдан, 713 граммгача сув сарфи кетади. Энг кам сув сарфи Турбат (411 грамм) ва

Кўқон нави шунингдек, Ўшда етказиладиган "Қорақилтириқ" навлари билан беллаша олмасди. Бирок, ушбу навнинг сув сарфи кам эди.

Минтақада етиштирилган донли экинлардан тариқ кенг тарқалган бўлиб, у асосан буғдой ва арпа ҳосиллари йиғиштирилганидан сўнг, 2-ҳосил сифатида экилган ҳамда йилнинг май ойи охирлари ва июнь ойи бошларида экилган тарикнинг азалий "Қизил тарик", "Оқ тарик" каби навлари бўлган. Лалмикор ерларда тарик етиштириш имконияти чекланганлиги туфайли (ёмғирли сезон май ойи охири, июнь бошларида ўтган бўлади – Ж.Ҳ.) тарикнинг янги навларини келтиришга катта эътибор қаратилмади. Бирок, сув кам талаб қиладиган, қоклама деҳқончилик (сухое земледелие – Ж.Ҳ.) учун қулай тариқ навларини жорий этишга уринишлар бўлган.[1]

Қишлоқ хўжалигида экиладиган донли экинлардан сули ҳам тарқалган бўлиб, унинг янги ҳосилдор нави ўлкага кўчирилган рус деҳқонлари томонидан олиб келинди. Агроном ва "ҳаваскор деҳқон", Малькин Сирдарё вилоятининг Чимкент уездида "Канада сулиси"ни иклимлаштирди. Ушбу янги экин нави генерал-губернаторлик вилоятлари бўйлаб тарқалди ва деҳқонларни қониктирадиган даражада ҳосил бера бошлади.[2]

Манбаларда сулининг ҳар бир десятина (1,09 гектар) ердан 50 пудгача ҳосил берган, "Швед" нави, 43 пудгача ҳосил берадиган "Австралия" нави, 40 пудгача ҳосил берган "Шатилов" нави, 33 пудгача ҳосил берадиган "Намерчан" нави, шунингдек, 39 пудгача ҳосил берган "Ганна арпаси" тажриба-синовдан ўтказилганлиги ҳақида маълумот берилади. Бу навлар Тошкент,Чимкент уездларидаги тажриба-синов учатскаларида иклимлаштирилган.[3]

Хуллас, XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистон минтақасида бошоқли (донли) экинларнинг янги навлари муваффақият билан иклимлаштирилди. Сунъий суғоришга асосланган ер фондларининг чекланганлиги туфайли мустамлака маъмурияти катта захира фондларига эга бўлган лалмикор (тоғ ва тоғолди худудларидаги экин майдонлари –Ж.Ҳ.) ва коклама деҳқончилик (сухое земледелие - Ж.Ҳ.) қилинадиган чўл майдонларида етиштиришга қаратилган оз сувталаб донли экин навларини иклимлаштиришга асосий эътиборни қаратдилар. Бу борада "Қишлоқ хўжалиги биродарлиги" уюшмаси, Тошкент, Чимкент, Самарқанд, Ашхободдаги *тажриба синов* майдонлари ва уларнинг ўнлаб участкаларида тизимли селекция ишлари олиб борилди ҳамда янги экин навлари синовдан ўтказилди.

Ўлкада Россия империяси мустамлакаси йилларида буғдойнинг "Кубанка", "Полтава", "Донбасс", "Харьков", арпанинг " Туркия қизил" "Банна арпаси", "Шевалье", "Больден-Мелон", "Яланғоч арпа, "Ҳимолай арпаси" маккажўхорининг "Чиквинтано" ,"Кутаиси гибриди", "Калико", "Розень", "Миннезатто", "Америка нави", сулининг "Канада сулиси" каби ўнлаб бошоқли (донли) экин навлари иклимлаштирилди. Бошоқли экинларнинг бир қатор навларидан юқори ҳосил олиниб, ("Кубанка", "Миннезотта"; "Канада сулиси" ва хоказо -Ж.Ҳ.) улар ўлка бўйлаб деҳқон хўжаликларига тарқалиб кетди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Возделывание риса в Туркестанском крае// Туркестанский сборник. -Том 433.-С.8-11.

2. Итоги сельского хозяйства за 1908 г. По Ташкентскому уезду// Туркестанский сборник. -Том 492.-С.36-41.

3. Кузикулов И.Қ. XIX аср охири XX аср бошларида Фарғона водийси аҳолисининг миллий таомлари таркибидаги ўзгаришлар ҳақида./ "Фарғона водийси тарихи

[1] Т.С.Х. Виды на урожай в Туркестанском крае// Туркестанский сборник. -Том 422.-С.142.
[2] Тимаев К. Сельско-хозяйственное образование в Туркестан// Туркестанский сборник. -Том 542.-С.69.
[3] Растения для сухового земледелия// Туркестанский сборник.-Том 536. -С.724-725.

янги тадқиқотларда" мавзуидаги IV Республика илмий-назарий конференция материаллари. Фарғона-2017 -Б.94 - 98.

4. Растения для сухового земледелия// Туркестанский сборник.-Том 536. -С.730 - 737.

5. Тимаев К. Сельско-хозяйственное образование в Туркестан// Туркестанский сборник. -Том 542.-С.65 - 69.

6. Т.С.Х. Виды на урожай в Туркестанском крае// Туркестанский сборник. -Том 422.-С.136 - 142.

7. Ғаффоров Ш. Тарих ва тақдир. Россия империясидан Туркистонга кўчирилганлар(XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошлари). –Т.: Фан; 2006.-223 бет.

8. Шахназаров А.И. Очерк сельского хозяйства Туркестанского края. Санкт-Петербург; 1898.-152 стр.

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА СУВ РЕСУРСЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ТАРИХИЙ ТАЖРИБАСИ

Шодмон Ахмадович Ҳайитов
Бухоро Давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси профессори,тарих фанлари доктори

Сув-ҳаёт манбаи, дарё эса Аллоҳнинг неъмати. Тоғлардан ҳосил бўлган музлик ва қор сувларидан дарёлар узоқ тарихий даврда пайдо бўлган. Дарё ўзанини ўзи танлайди, ҳар бир дарё дарёвотлар хосил қилиб оқади. Табиатшунос олимлар дарё суви кўтарилган баҳор пайтларида хас-хашак ва тошларни, ўзанидаги оқизиқларни оқизиб ўзини-ўзи тўсади, сўнгра эса ён томонларидан ирмоқлар хосил қилиб йўлида давом этади, деб фикр билдиришган. Шу туфайли дарёлар тармоқланиб, гоҳ тор, гоҳ кенг ўзанида асрлар оша яшаб келмоқда.

Халқ орасида "Дарёнинг бошидаги асал ичади, охиридаги заҳар"-деган нақл ҳам юради. Тоғдан зилол бўлиб, ўнлаб, юзлаб ирмоқлар орқали пастга оқаётган сўнгра Сирдарёга айланган сувдан завқланган Саудия Арабистонилик ватандошларимиздан бири 1990-йиллар бошида шахсий мулоқотларимиздан бирида: "Ушбу дарё сувини тўғридан-тўғри ичса бўладими?-деб сўраб қолганди. "Албатта, дарё суви юмшоқ, шифобахш"-деб жавоб бердик. Шунда хорижлик миллатдошимиз: "Сизлар қанчалик бахтли одамларсиз, Саудияда денгиз суви махсус мосламалар орқали чучуклаштирилиб, сўнгра бизга етказиб берилади"[1]-деганди.

Қадимдан аҳолининг воҳа-воҳа бўлиб жойлашув жараёни бирор-бир дарё ёхуд сой бўйида зич бўлиб яшашига олиб келган. Давлатчиликнинг пайдо бўлиши деҳқончилик билан изоҳланади. Айникса, суғорма деҳқончиликка ўтилиши билан давлатлар шаклланган. Айникса, суғорма деҳқончиликка ўтилиши билан давлатчилик бошқарув тизими шаклланиб борган. Чунки суғорма деҳқончилик ривожи мураккаб сув иншоотлари қуришни тақозо этган. Суғориш иншоотлари (канал,тўғон,дамба,дулоб,чиғир ва ҳоказо) барпо этиш кўпчиликнинг уюшиб ишлаши орқалигина амалга ошарди. Аҳолини оммавий ҳашар ишларига жалб этиш марказлашган бошқарув яъни давлатни вужудга келишида муҳим омил бўлган.Серсув сойлар, улар атрофидаги ерлар унумдорлиги туфайли қишлоқ ва шаҳарлар юзага келиб борган. Хуллас, инсоният цивилизациясини сув ресурсларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу сабабли илк давлатлар серсув дарёлар бўйида вужудга келиб, цивилизацияларнинг бошланиши "Дарё цивилизацияси", деб номланиши ҳам бежиз эмас.

[1]Муаллифнинг шахсий мулоқот материаллари, 1991 йил, 25 июнь

		использования водных ресурсов	
63.	Tleukeyev Zh. Asetovich, Tleukeyeva A. Y.	Development of tourist cluster in kazakhstan: problems and prospects of development	336
64.	Tleukeyeva A. Y., Umirbekovna, Issayev E. B.,	Study of the algoflora of the rivers of south Kazakhstan, as the indicators of pollution	340
65.	Тӯхтаев А., Боқиев А.	Ўзбекистон ва Тожикистон республикалари ҳамкорлиги тарихидан (1991 – 2018 йиллар)	342
66.	Ўрозов Ш.	Темурийлар даврида ободонлаштириш ва халқ ҳунармандчилигининг ривожи	346
67.	Халмуминов У.	К изучению святых мест Центральной Азии (культово-мемориальный комплекс Сузуката в Ташкенте)	349
68.	Ҳазратқулов А.	Усулҳои барномавии ҳимоя, ки дар интернет истифода мешаванд	356
69.	Ҳазратқулов А.	Бозори системаи бехатарӣ. самтҳои асосии бозор: омор ва пешгӯӣ	359
70.	Ҳайитов Ж. Ш.	Туркистон минтақасида сувсизликка бардошли бошоқли (донли) янги экин навларининг жорийланиши тарихидан (xix аср охири – xx аср бошлари)	362
71.	Ҳайитов Ш. А.	Марказий Осиёда сув ресурсларидан фойдаланишнинг тарихий тажрибаси	365
72.	Ҳакимова З. А. Отаева М. А.	Соли 2018 - соли рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ	371
73.	Холиков З., БегалиеваМ.	Значение Великого шелкового пути в расширении музыкальных связей древней Бактрии и народов Востока	374
74.	Ҳакимхӯҷаева М.А. Турсунова Н.А.	Дурнамоии рушди туризм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	376
75.	Юнусов И. И.	Земельный и водный ресурсы - важнейшие факторы развития сельскохозяйственного производства Согдийской области	380
76.	Якубова Ф.А.	Использование педагогических технологий (когнитивных методов) в обучении русскому языку как иностранному с учетом возрастных особенностей развития учащихся академических лицеев	384
77.	Vohidov Sh. Nashrga tayyorlovchi	Alisher Navoiy. Xamsatul-mutahayyirin	387
78.	Alisher Navoiy	Tuhfatul-afkor	451
79.	Шамсиев М.Б.	Тошкентнинг Россия билан савдо муносабатларида элчилик алоқаларининг ўрни	453
80.	Шарипов Ш.	Сайёҳӣ ва ҳунар – муаррифгари чеҳра ва фарҳанги кишвар	458
81.	Шарифова Г.	Художественное изображение нравственных	462